

Joanna Konsiel-Kaczmarek

Czym jest wypowiedź?

Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze 5,
57-64

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Joanna Konsiel-Kaczmarek

Czym jest wypowiedź?

Termin *wypowiedź* jest rozmaicie definiowany, mimo to nie ma ustabilizowanego sposobu użycia. Istnieje np. błędne utożsamianie wypowiedzi ze zdaniem, przypisywanie jednego sensu tym terminom. Rozbieżności, jakie pojawiają się wokół tego pojęcia, wyjaśnia przegląd różnych źródeł.

Według *Słownika języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka definicja brzmi: wypowiedź – „to, co jest wypowiedziane, powiedziane; ustne lub pisemne zabranie głosu w jakiejś sprawie, na jakiś temat”¹.

W *Słowniku współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja wypowiedź – „to, co zostało wypowiedziane, wypowiedziana myśl; także zabranie głosu, wypowiedzenie na jakiś temat”².

Wiesław Boryś w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* twierdzi, iż wypowiedź – „(pochodząca od *wypowiedzieć*) to wyrazić coś słowami, mówiąc oznajmić”³.

Mirosław Bańko w *Słowniku języka polskiego* twierdzi, że „czyjaś wypowiedź to przekazanie przez tę osobę jakichś treści za pomocą słów”, a także jest to: „przekazanie jakichś treści, zwłaszcza artystycznych, inaczej niż za pomocą słów, np. za pomocą tańca”⁴.

Jerzy Bralczyk w *Słowniku 100 tysięcy potrzebnych słów* uznaje, że wypowiedź to „ustne lub pisemne zabranie głosu w jakiejś sprawie”⁵.

M. Szymczak, J. Bralczyk i B. Dunaj zgodnie twierdzą, że wypowiedź to „zabranie głosu” w jakiejś sprawie, na jakiś temat⁶. Bańko uważa, że wypowiedź to „przekazanie jakichś treści za pomocą słów”⁷. Według niego wypowiedź to również możliwość, by

¹ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 833.

² B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1999, s. 1950.

³ W. Boryś (red.), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 702.

⁴ M. Bańko (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2007 s. 189.

⁵ J. Bralczyk (red.), *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa 2007, s. 949.

⁶ M. Szymczak, op. cit.; J. Bralczyk, op. cit.; B. Dunaj, op. cit.

⁷ M. Bańko, op. cit., s. 189.

w inny sposób niż w sposób werbalny przekazywać komunikaty⁸. Mowa tu o formach wypowiedzi artystycznych, gdzie wyraża się swoje zdanie lub myśli – tańcem i gestem. Warto tutaj nawiązać do podobnego pojęcia w formie czasownikowej: *wypowiedzieć się* – *wypowiadać*. Według J. Bralczyka to nie tylko „prezentowanie własnych sądów, ale także możliwość przedstawienia swojej osobowości, swoich uczuć w literaturze, sztuce”⁹.

Należy zwrócić uwagę, że przedstawione definicje dotyczące wypowiedzi są zgodne co do formy przekazu. Badacze uważają, że zabranie głosu w danej sprawie możliwe jest na przykład w formie ustnej. To słowa są narzędziem wypowiedzi – potwierdza to także W. Boryś w swojej koncepcji wypowiedzi. B. Dunaj podkreśla zaś, że to, co wypowiedziane, to nie słowa, a myśli.

W dwóch definicjach mamy wskazania na różne postacie wyrażania opinii. Według M. Szymczaka i J. Bralczyka zabranie głosu w jakiejś sprawie ma nie tylko formę ustną, ale i pisemną¹⁰. Przykładem jest wypowiedź prasowa.

Po analizie słownikowych definicji pojęcia *wypowiedź* należy przeanalizować, w jaki sposób jest ona rozumiana przez innych badaczy. Zdaniem J. Lalewicza wypowiedź to: „co zostało wypowiedziane – przez kogoś, do kogoś i w pewnej sytuacji”¹¹. Lalewicz uważa, że to przekaz werbalny decyduje o tym, czy mamy do czynienia z wypowiedzią. Jego zdaniem „akt mówienia implikuje jakiś układ dramatyczny tj. układ osób (lub grup), między którymi powstaje relacja komunikacyjna, oraz okoliczności, w których dramat się rozgrywa tj. jego czas, miejsce i otoczenie”¹².

Reasumując, można stwierdzić, że wypowiedź ma odniesienie do rzeczywistości. W nawiązaniu do tego należy się tu odwołać do pojęcia referencji, którym zajmuje się lingwistyka.

Zdaniem Eleny Padučovej referencja to „odniesienie do indywidualnych i za każdym razem nowych obiektów i sytuacji”¹³. Dotyczy ona wypowiedzi i jej elementów. Nie ma związku z wyrazami, wyrażeniami języka, ale z ich zastosowaniem. Środki, które wyznaczają referencję sprawiają, iż staje się ona cechą odbiorcy. Wszystkie te mechanizmy „należą do znaczenia zdania”¹⁴. Nadawca bowiem odwołuje się tylko do tych cech referencji, jakie wymagane są w tym zdaniu.

Referencja połączona jest z pragmatyką (sens jej środków ma podłoże pragmatyczne) – „jest ono ukierunkowane na mówiących, na ich zasób wiedzy, na kontekst”¹⁵.

Według Michaiła Bachtina „kontekst zdania – to kontekst *wypowiedzi* tegoż mówiącego”¹⁶. Zdanie ma swój sens tylko wtedy, gdy znajduje się w kontekście i ma odniesienie do całej wypowiedzi. Zdanie np. „Słońce wzeszło” jest zrozumiałe, ale nie wiadomo,

⁸ Ibidem, s. 189.

⁹ J. Bralczyk, op. cit., s. 949.

¹⁰ M. Szymczak, op. cit.; J. Bralczyk, op. cit., s. 949.

¹¹ J. Lalewicz, *Podstawy funkcjonalnej typologii wypowiedzi*, [w:] M. R. Mayenowa (red.), *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław 1976, s. 64.

¹² Ibidem s. 64.

¹³ Ibidem s. 12.

¹⁴ Ibidem s. 13.

¹⁵ Ibidem s. 13.

¹⁶ M. Bachtin, *Estetyka twórczości słownej*, przeł. D. Ulicka, Warszawa 1986, s. 366.

co mówiący chciał przekazać, czy istnieją zdania, które poprzedzają to zdanie? Bachtin twierdzi, że zdanie tylko wtedy funkcjonuje jako wypowiedź, gdy wyraża postawę mówiącego w określonej sytuacji¹⁷.

Podobne zdanie na ten temat ma M. Tokarz. Twierdzi, że „wypowiedź to wyrażenie językowe wzięte w ścisłym powiązaniu z kontekstem, w którym zostało ono fizycznie wyprodukowane przez nadawcę”¹⁸.

Pisząc o pojęciach *wypowiedź* i *kontekst* należy wspomnieć o wypowiedzi autonomicznej¹⁹. J. Lalewicz uważa, że istnieją wypowiedzi niezależne od kontekstu. Są to wypowiedzi, które inicjują nową sytuację komunikacyjną. Nie wymagają odniesień do poprzednich rozmów itp. Wyjątkiem jest wypowiedź, która odnosi się do poprzedniej, własnej wypowiedzi. Jednak należy zaznaczyć, że reakcje na daną wypowiedź są uzależnione od określonego kontekstu. „Odpowiedź jest zawsze wypowiedzią nawiązującą, ale nie odwrotnie”²⁰.

Mamy tu do czynienia z pewnym przeciwstawieniem ja–ty. Odbiorca, mówiąc, powiela to, co przekazał mu nadawca, np. „pytasz czy jestem...” – „owszem jestem”²¹. Opisaną sprzeczność, przeciwstawienie „mojego słowa” – „cudzemu słowu”, M. Bachtin uważa za elementarny składnik właśnie wypowiedzi dialogicznej²².

Analizując definicje dotyczące wypowiedzi, należy odwołać się do koncepcji E. V. Padučewej. Jej zdaniem wypowiedź „to twór będący krzyżówką zdania i wypowiedzi”²³. Mowa tu nie tyle o tym, by znaleźć granicę między zdaniem, a wypowiedzią. Należy bowiem opisywać znaczenie zdania jako aktu mowy. „Przedmiotem semantyki powinna być nie tylko semantyczna reprezentacja zdania, lecz również semantyczno-pragmatyczna reprezentacja zdania włączonego w akt mowy”²⁴. Według Padučewej wypowiedź to zdanie gramatyczne włączone w akt mowy. Nie jest jednak sama w sobie aktem mowy (akty mowy to czynności interakcyjne, zamierzone, czyli wyrażają intencje nadawcy komunikacyjnym działaniem). Odwołuje się do zdania jako gramatycznej jednostki. Jest ono podłożem, na którym budowana jest wypowiedź.

W nawiązaniu do tej tezy warto podać definicję wypowiedzi dotyczącą jej rozpiętości. Według autorów *Słownika terminów literackich* rozpiętość wypowiedzi „jest bardzo różna: może nią być jeden wyraz, równoważnik zdania, jedno zdanie lub zespół wielu zdań. Łączeniem jednostek w obrębie zdania rządzą reguły gramatyczne, natomiast wiązaniem zdań w wypowiedzi kierują zasady mające charakter nie tyle norm, ile mniej lub bardziej swobodnych tendencji, które podlegają często indywidualnym motywacjom stylistycznym”²⁵.

¹⁷ Ibidem, str. 380–381.

¹⁸ M. Tokarz, *Argumentacja, perswazja, manipulacja*, Gdańsk 2006, s.210.

¹⁹ J. Lalewicz, op. cit, s. 65.

²⁰ Ibidem, s. 66.

²¹ Ibidem, s. 66.

²² M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, Warszawa 1970, s.278; *słowo w poezji i słowo w prozie*, „Literatura na Świecie”, 1973, nr 6.

²³ E. V. Padučeva, *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości*, przeł. Z. Kozłowska, Warszawa 1992, s. 6.

²⁴ Ibidem, s. 6

²⁵ J. Sławiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Warszawa 2002.

Podobne opinie na ten temat wyrażał Bachtin, który uważał, „że wypowiedzi różnią się między sobą ze względu na rozpiętość, treść i budowę kompozycyjną”²⁶. Uznawał też, że zdanie to jednostka języka, a wypowiedź to jednostka językowego porozumiewania się.

W wyniku analizy przytoczonych definicji można przyjąć, że wypowiedź to werbalny przekaz jakiejś myśli (definicje słownikowe), mający odniesienie do rzeczywistości (Lalewicz, Bachtin), wymagający nadawcy i odbiorcy, osadzony w kontekście.

Reasumując, autorka artykułu proponowała własne rozumienie pojęcia wypowiedź. W zaprezentowanych definicjach słownikowych brakuje niekiedy składników, które budują samą wypowiedź. Dla potrzeb pisanego artykułu przyjęła (wstępnie), że wypowiedź to:

- 1) przekaz werbalny;
- 2) wspomagany przez niewerbalne składniki komunikacji językowej;
- 3) mający odniesienie do rzeczywistości (referencję);
- 4) wymagający nadawcy;
- 5) odwołujący się do odbiorcy;
- 6) posiadający kontekst.

W celu uzasadnienia takiej propozycji rozumienia wypowiedzi opisano ww. elementy.

Na podstawie zaprezentowanych pojęć można przyjąć, iż wypowiedź to wyrażanie własnego zdania, opinii za pomocą słów („używamy słów i budujemy z nich wypowiedzi”²⁷). Mowa jest tu o wszelkiego rodzaju konwersacjach w codziennym życiu, wywiadach, debatach itp. Jeśli mamy do czynienia ze słowami, jest to komunikacja werbalna, jednocześnie pojawiają się tu składniki komunikacji niewerbalnej. Są to: składniki gestyczno-mimiczne (gest, mina), składniki parajęzykowe (głośność, rytm, tempo emisji), składniki prozodyczne (np. akcent, intonacja, pauza). Pełnią one ważną funkcję w zrozumieniu oraz interpretacji *wypowiedzi* w komunikacji bezpośredniej.

Według Teuna A. van Dijka „zdenerwowanie wyraża się nie tylko w doborze specjalnych wyrazów lub w sile głosu, wysokości tonu i intonacji, ale też w przybraniu nieprzyjaznej miny albo w agresywnych gestach. Ten przykład jasno pokazuje, że na zdarzenia komunikacyjne składają się nie tylko słowa”²⁸.

W momencie budowania wypowiedzi odnosimy się do świata, który nas otacza. Komunikaty są ściśle powiązane z miejscem, sytuacją, w których je budujemy. Chcąc potwierdzić założoną teorię, iż w wypowiedzi wymagany jest nadawca, powołano się na wcześniej zaprezentowane definicje słownikowe.

Wypowiedź to „przekazanie jakichś treści (opinii, zdań, poglądów)”. Wyrażanie opinii, sądów wymaga zatem konkretnej osoby – nadawcy. A w związku z tym i odbiorcy, który będzie odczytywać zależność między tym, co powiedziane, a tym, jak to zostało wykonane. Potwierdzeniem tego założenia będzie definicja wypowiedzi według *Słownika terminów literackich* pod red. Aleksandry Okopień-Sławińskiej: wypowiedź „to przekaz językowy stworzony przez nadawcę i skierowany do odbiorcy”²⁹.

²⁶ M. Bachtin, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa 1986, s. 363.

²⁷ G. Habrajska (red.), *Mechanizmy perswazji i manipulacji. Zagadnienia ogólne*, Łask 2007, s. 69.

²⁸ T. A. van Dijk (red.), *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa 2001, s. 15.

²⁹ A. Okopień-Sławińska (red.), *Słownik terminów literackich*, Warszawa 1988, s. 630.

O obecności w wypowiedzi nadawcy i odbiorcy pisze także S. Gajda: „Gatunek wypowiedzi jest skonwencjonalizowanym społecznie, ukształtowanym kulturowo i historycznie sposobem międzyludzkiej komunikacji z centralną pozycją nadawcy i odbiorcy działań, uwarunkowaniami konsytuacyjnymi oraz oddziaływaniem czynników pozajęzykowych”³⁰.

Analizując wszystkie teorie (leksykograficzne, różnych językoznawców, w tym Bachtina), zauważa się element, który jest wspólny. Omawiane definicje wskazują, iż wypowiedź to najczęściej przekaz ustny – „prymarna jednostka mowy”³¹.

Bachtin uważa, że to właśnie w mowie odnajdujemy wszelkie odmiany języka, jego formy, reguły. Język realizuje nasze intencje komunikacyjne. To dzięki niemu możemy przeanalizować daną wypowiedź pod względem gramatycznym, fonetycznym czy leksykalnym. Bachtin wskazuje, iż wypowiedź to także powieść, strofa, lub wiersz. W tym momencie jego założenia stają się spójne z definicjami leksykograficznymi zaproponowanymi przez J. Bralczyka i M. Szymczaka. Uważają oni bowiem, że wypowiedź to ustne lub pisemne zabranie głosu na jakiś temat. W innych słownikach języka polskiego mamy powiedziane, że wypowiedź to m.in. „przekazane jakichś treści za pomocą słów”³². Natomiast np. Lalewicz uważa, że przekaz werbalny decyduje o tym, że mamy do czynienia z wypowiedzią.

Wracając do Bachtina, należy powiedzieć, iż wprowadza on podział wypowiedzi według dwóch kryteriów, które są ze sobą ściśle powiązane. Są to funkcje i gatunki wypowiedzi. Do funkcji zalicza mowę potoczną, artystyczną, naukową, urzędową itp. Za gatunki rozumie zaś odmiany dialogu codziennego, praktycznego, wszelkie gatunki literackie, naukowe itp. Jednak priorytetowymi kierunkami w badaniach nad wypowiedzią są dla niego dwie funkcje – komunikacyjna i ekspresywna oraz dwa gatunki, czyli dialog i monolog.

W odwołaniu do komunikacji dialogowej zakłada się, iż jest to kontakt między dwiema osobami. Mamy do czynienia z nadawcą i odbiorcą. Pomiedzy nimi zachodzi relacja wzajemnego oddziaływania, tzn. jeden mówi, drugi słucha „słowo mówiącego jest zawsze nakierowane na słuchacza, zorientowane na jego odpowiedź”³³. W kontakcie tym tworzy się nowa rzeczywistość. Uczestnicy dialogu nie mogą funkcjonować w innych światach, mają bowiem wspólny cel, który chcą zrealizować. Zatem, aby go osiągnąć „spotykają się w nowym świecie komunikowania się”³⁴.

Reasumując, można przyjąć, że każda wypowiedź ma swojego adresata. Konieczna staje się także kwestia wzajemnej współpracy między mówiącymi. Tu pojawia się ekspresja – reakcja na wypowiedź nadawcy. Odbiorca w dialogu zawsze musi odnieść się do danej sytuacji komunikacyjnej. Jak zaznacza Bachtin reakcja ta może być w postaci biernej lub czynnej. Mowa jest tu o konkretnej, czyli słownej odpowiedzi, bądź w postaci sygnału pozawerbalnego. Jednak bez względu na rodzaj odpowiedzi liczy się przede wszystkim fakt odniesienia słuchacza do tego, co mówi nadawca.

³⁰ S. Gajda, *Gatunki wypowiedzi potocznych*, [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych, Materiały konferencji z 18–20 X 1990 r. w Opolu*, Opole 1991, s. 67–68.

³¹ M. Bachtin (red.), *Z notatek do problemu gatunków mowy*, [w:] D. Ulicka, *Ja – inny. Wokół Bachtina*, Kraków 2009, s. 411.

³² M. Bańko, op. cit., s. 189.

³³ Ibidem, s. 411.

³⁴ Ibidem, s. 411.

Rozważając kwestie pojęcia wypowiedź, często mamy mylące opinie na ten temat. Utożsamia się bowiem wypowiedź ze zdaniem czy kilkoma zdaniami. W tym też momencie Bachtin wprowadza rozróżnienie między zdaniem, a wypowiedzią.

Wypowiedź jest jednostką komunikacyjną, zakłada istnienie adresata. Zdanie zaś to jednostka gramatyczna, nie wymagająca odbiorcy. Samo zdanie nic nie wnosi do komunikacji, tj. nie można na nie zareagować, odpowiedzieć. Trzeba uznać, że wypowiedzią może stać się tylko jedno zdanie, np. sentencja, powiedzenie. Jak uznaje Bachtin zdanie, które pozbawione zostało kontekstu (utraciło kontekst), to wypowiedź. Jeżeli nastąpi tu „zwieńczenie”, zamknięcie mowy, zdanie może stać się wypowiedzią. Wygłaszając jakąś myśl, nadawca liczy na reakcję odbiorcy (słowną lub pozawerbalną). Wypowiedź bowiem już uczestniczy w „procesie wymiany myśli”³⁵.

Wszystkie te założenia Bachtin odnosi do mowy, a dokładniej do dialogu. Dana myśl staje się zrozumiała tylko wtedy, gdy kierujemy ją do kogoś. Dlatego też Bachtin rozpatruje wypowiedź podobnie jak replikę dialogu. W dialogu uczestniczą dwie osoby, które wymieniają między sobą poglądy, myśli. Kiedy kończy wypowiedź nadawca, zaczyna swoją wypowiedź odbiorca. Zjawisko określane jako wypowiedź zakłada, że zwieńczenie wypowiedzi wiąże się ze „zmianą podmiotu”³⁶.

To, co jest charakterystyczne dla wypowiedzi, to intonacja ekspresywna. To czynnik, który według Bachtina jest elementem „kompozycyjno-stylistycznym”³⁷.

W tym przypadku odwołuje się także do zdania, które posiada jedynie nacechowanie gramatyczne. Zdanie staje się jednak wypowiedzią tylko wtedy, gdy pojawia się intonacja ekspresywna. Ogólnie rzecz ujmując, wypowiedź ma charakter indywidualny, jednostkowy, jednokrotny.

Podsumowując powyższe rozważania, autorka wskazała najważniejsze według niej cechy wypowiedzi, jakie ją określają i wyodrębniają. Są to m.in.:

- 1) zmiana podmiotów mowy;
- 2) zaadresowanie wypowiedzi;
- 3) zwieńczenie wypowiedzi;
- 4) odniesienie do rzeczywistości;
- 5) ekspresywność wypowiedzi.

Chcąc podjąć próbę określenia, czym jest wypowiedź, skorzystała z wyżej wymienionych kryteriów, a także z wcześniejszych ustaleń, jakie opisała w artykule (por. s. 5):

Uważa zatem, iż wypowiedź to przekaz słowny, zgodnie ze stwierdzeniem, że „wypowiedź to każdy segment tekstu, wypowiedziany przez jakąś osobę”³⁸.

W przypadku werbalnej formy wypowiedzi następuje reakcja na nią w sposób ekspresywny. Zachodzi ona za pomocą środków niewerbalnych np. gestu, mimiki, czy wspomnianej przez Bachtina intonacji (ironicznej), za pomocą której można wyrazić swój stosunek do danego komunikatu. Tym samym sądzi, iż potrzebna jest obecność nadawcy, jak i odbiorcy, czyli zaadresowanie. Zachodzi wówczas proces wymiany myśli.

³⁵ Ibidem, s. 414.

³⁶ Ibidem, s. 412–413.

³⁷ Ibidem, s. 435.

³⁸ J. Lyons, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa 1976, s. 195.

Tak więc trudno jest zrozumieć dany komunikat, jeśli nie mamy osób, które pomogą nam zrozumieć sens tej alternacji słów.

To, co istotne dla wypowiedzi to zwieńczenie mowy. Następuje wówczas, gdy zdanie przekształca się w wypowiedź. Wypowiedź ma zatem klamrę początku (odnosi się do kogoś), końca [zmiana podmiotu – (reakcja odbiorcy) i zwieńczenie (np. brak kontekstu)]. To, co jest wspólne dla prezentowanych stanowisk na temat wypowiedzi to odniesienie do rzeczywistości. Kiedy konstruujemy dany komunikat werbalny odwołujemy się do świata, który nas otacza. Komunikaty powiązane są z miejscem sytuacją, w jakich je budujemy.

To, co jest rozbieżne w wymienionych wyżej punktach, to kontekst wypowiedzi. Bachtin zakłada, że nie jest on potrzebny, gdy mamy do czynienia z wypowiedzią w postaci pojedynczego zdania, np. sentencji, aforyzmu. Jednak samo pojedyncze zdanie o niczym nas nie informuje. Wypowiedź zaś zakłada, że się z nią zgodzimy bądź nie. Niemniej jednak zareagujemy we właściwy sposób.

Podsumowując swoje rozważania, autorka uważa, że wypowiedź to przekaz (ustny), który ma nadawcę i odbiorcę, posiada odwołanie do rzeczywistości, zakłada zmianę podmiotu mowy i jest nacechowana ekspresywnie m.in. z wykorzystaniem środków niewerbalnych. Tym samym uznaje, że wypowiedź powinna być intencjonalna.

Bibliografia

- Bachtin M., *Estetyka twórczości słownej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
- Bachtin M., *Problemy poetyki Dostojewskiego, Słowo w poezji i słowo w prozie*, „Literatura na Świecie”, 1973, nr 6.
- Bachtin M., *Z notatek do problemu gatunków mowy*, [w:] Ulicka D. (red.), *Ja – inny. Wokół Bachtina*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych, Kraków 2009.
- Bańko M. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Boryś W. (red.), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Bralczyk J. (red.), *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- van Dijk T. A. (red.), *Dyskurs jako struktura i proces*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Dunaj B. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 2, Wydawnictwo „Wilga”, Warszawa 1999.
- Gajda S., *Gatunki wypowiedzi potocznych*, [w:] Gajda S., Adamiszyn Z. (red.), *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych. Materiały konferencji z 18–20 X 1990 r. w Opolu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, Opole 1991.
- Habrajska G., Obrębska A. (red.), *Mechanizmy perswazji i manipulacji. Zagadnienia ogólne*, Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo „Piktor”, Łódź 2007.
- Lalewicz J., *Podstawy funkcjonalnej typologii wypowiedzi*, [w:] Mayenowa M. R. (red.), *Semantyka tekstu i języka: praca zbiorowa*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976.

- Lyons J., *Wstęp do językoznawstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Okopień-Sławińska A., Sławiński J. i in. (red.), *Słownik terminów literackich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1988.
- Padučeva E. V., *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości (referencyjne aspekty znaczenia zaimków)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
- Sławiński J. (red.), *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Warszawa 2002.
- Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Tokarz M., *Argumentacja, perswazja, manipulacja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.